

Bønder, skole og demokrati

Af ROAR SKOVMAND

Den 28. maj 1973 forsvarede lektor Gunhild Nissen for den pædagogiske doktorgrad sin afhandling »Bønder, skole og demokrati. En undersøgelse i fire provstier af forholdet mellem den offentlige skole og befolkningen på landet i tiden ca. 1880–1910«. Det var første gang, en disputats er blevet forsvaret på Danmarks Lærerhøjskole. Officielle opponenter var professor, dr. phil. Povl Bagge og professor, dr. phil. Roar Skovmand. Vi bringer her den fulde ordlyd af ROAR SKOVMANDS opposition.

På omslaget af lektor *Gunhild Nissens* videnskabelige afhandling »Bønder, Skole og Demokrati« er Institut for Dansk Skolehistories navn anført. Afhandlingens emne og emnebehandling står i samklang med instituttets formålsparagraf fra 1965. Det var det år, da Gunhild Nissen som Danmarks Lærerhøjskoles første kandidatstipendiat gik i gang med den undersøgelsesrække, hvis resultater hun her forelægger som den første, der stiller sig op til forsvar for tildelingen af Danmarks Lærerhøjskoles pædagogiske doktorgrad.

Skolehistoriske doktordisputatser hører endnu til sjældenhederne ved vore højere uddannelsesinstitutioner. Fra det sidste tiår kan kun nævnes to, *Knud Eyvin Bugges* »Skolen for Livet« om Grundtvigs pædagogiske tanker, forsvaret for det teologiske fakultet ved Københavns Universitet 1965, og *G. Japsens* »Det dansksprogede Skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814«, forsvaret for det humanistiske fakultet ved Århus Universitet 1968.

Landsbyskolen, det centrale emne for Gunhild Nissens undersøgelser, har inden for samme periode kun været videnskabeligt behandlet i lektor *Ingrid Markussens* redegørelse for »Prinsesseskolerne i Søllerød Sogn 1721–1823« (1971). Det på mange måder indholdsrige skrift »Af Landsbyskolens Saga«, som Danmarks Lærerforening udsendte i 150-året for skolelovene 1814, kaldte ligefrem på mere uddybende studier over landsbyskolens historie.

I øvrigt måtte man ved midten af 1960'erne erkende, at skolehistorie i det hele var et påfaldende forsømt område, ikke mindst i sammenligning med den grøde, der i de foregående årtier havde været i kir-

kehistorisk forskning. Da historikeren *Ernst Larsen* i 1964 trak sig tilbage fra sin skelsættende rektorgerning på *Danmarks Lærerhøjskole*, tilskyndede han sine medarbejdere til at få oprettet et *Institut for Dansk Skolehistorie*. Da det skete året efter, kunne det unge institut, snart med dr. Bugge som medarbejder, tage det *Institut for Dansk Kirkehistorie*, som professor *Hal Koch* havde fået oprettet i 1956, til forbillede. Ved dette institut havde Bugge været Hal Kochs nærmeste medhjælper. Men sammenlignet med de vilkår, den kirkehistoriske forskning har haft og har forstået at udnytte, har skolehistorien stået i skyggen. Det gør den ikke mere, og dertil bidrager Institut for Dansk Skolehistorie. Det har også banet vejen for denne afhandling, som forventelig i nær fremtid får efterfølgere. Den har haft rygvind med god pengestøtte fra undervisningsministerium og Danmarks Lærerforening og andre gode kilder. Vi håber fra instituttets side, at tiden nu må være inde til, at Danmarks Lærerhøjskole får et professorat i dansk skolehistorie set i sammenhæng med den pædagogiske, sociale og politiske udvikling. Professorater i kirkehistorie har vi haft i århundreder, i skolehistorie aldrig.

Gunhild Nissens afhandling, der har undertitlen »En undersøgelse i fire provstier af forholdet mellem den offentlige skole og befolkningen på landet i tiden ca. 1880–1910«, kulegraver et hidtil udforsket område i dansk skole- og samfundshistorie. Det er et væsentligt felt, hvor tyngdepunktet er forskudt fra det ret overskuelige centrale lovgivnings- og myndighedsområde til hvad der rørte sig i folket.

I den første tredjedel af afhandlingen, de hundrede sider, der følger efter indledningen, er folket geografisk indsnævret til at omfatte en enkelt kommune, forfatterens hjemstavn, *Sønder Jernløse-Søstrup*, en milsvej sydvest for Holbæk. Den er anskueliggjort på kortet side 124, hvor de vigtigste lokale aktivitetscentre er aftegnet, mejeri og teglværk endda med skorstene på. Kun kirkerne mangler. Og i et hjørne af kortet konsejlspræsident *Estrups* herregård *Kongsdal*.

At forfatteren har valgt sin hjemegn som udgangspunkt og centralt emne, har lettet undersøgelsen og også gavnet den. Denne part af afhandlingen har en konkret og individualiseret karakter. Spørgsmålet »Kom det an på læreren?« stilles, og bidrag til svaret gives i en række portrætter, tilvejebragt gennem dokumenter og beretninger, herunder interviews med folkepensionister, der vurderer deres barndoms skole-

gang. Der er også gengivet fotografier af skoler og folk, hvor man kun savner identifikation af nr. 5 på side 77. Det forestiller, har forfatteren oplyst, lærer *Witt* fra Krøjerup. Man må påskønne dette udvalg af primært kildestof i form af samtidige optagelser, og påskønnelsen gælder også forlæggeren, lithograf *Svend Svendsen*, der er mester for hensigtsmæssig tilrettelæggelse. Skønhedspletterne, der er mange, skyldes åbenbart især typografkonflikten.

For det lokale område som i hele afhandlingen er et omfattende arkivalsk kildestof metodisk udnyttet. Det er ikke uden videre let tilgængeligt i offentlige arkiver. Deres pladsmangel, som først er delvis afhjulpet i de seneste år, har udskudt afleveringerne af mange lokale embedsarkiver. Et tidtagende og besværligt detektivarbejde er derfor nødvendiggjort. Stoffet omfatter ikke blot de tilgrundliggende love og cirkulærer, men også lokale protokoller, indberetninger til Kirke- og undervisningsministeriet, tjenstlige korrespondancer, statistikker, herunder som noget væsentligt forsømmelsesstatistikker, der med omhyggeligt motiverede metoder er bearbejdet af forfatteren selv, bl. a. med støtte af cand. mag. *Ellen Nørgaard*.

At kulegrave forholdene og udviklingen i Sønder Jernløse-Søstrup kommune i sammenhæng med det provsti, som den tilhører, er i sig selv en stor opgave. Men den er løst som første led i en opgave med videre synsrand end sognets og egnens.

Horisonten er hele Danmark. Men af indlysende grunde måtte der udvælges begrænsede områder. Foruden det sjællandske *Merløse-Tuse* provsti blev det et fynsk provsti, hvor friskolebevægelsen gjorde sig gældende, et provsti i Ringkøbing amt med vestjysk skoleordning, og endelig et provsti i Viborg amt, hvor en stationsbyskole indgik i undersøgelsen. I modsætning til den sjællandske kommune har forfatteren her undladt den konkrete karakteristik af enkeltpersonernes indsats og indskrænket sig til redegørelse for »en stor mængde anonyme personers holdning og adfærd vedrørende skolen«. Det er gjort så konsekvent, at redegørelsen kommer til at virke ligesom lidt mennesketom.

Men det føles rimeligt, at det lokale særpræg i de afsnit, der følger efter redegørelsen for det hjemlige område i Holbæk amt, indordnes under en række saglige rubrikker, nemlig: *Privatundervisning*, *Skolegangsordning*, *Forsømmelser* og *Udskrivning af 13-årige*. Øverst side 139 står der om de sjællandske *friskoler* inden for den valgte ramme,

at »flere af de skoler, der her betragtes som grundtvig-koldske, ikke (ville) have fundet nåde for fynske friskolefolks øjne«. Mon de så ens, disse fynske friskolefolk, og mon ikke det afgørende var det nære, aktive, tillidsfulde forhold mellem hjem og skole, der bar friskolerne?

Ved oprettelsen af friskolen i Søstrup var trådene til grundtvig-koldske kredse dog nok stærkere end forfatteren har opfattet. To steder, side 46 og i en note på side 140, anføres at tilsynet med skolens religionsundervisning blev overdraget pastor *Hoffs* kapellan. Hans navn nævnes ingen af stederne, men han var ikke nogen hvemsomhelst. Det var den unge *Carl Koch*, snart et af de betydeligste navne i den grundtvigske lejr og landskendt uden for denne. Og når det om *Adolph Burchardi* side 41 antydes, at det var mærkeligt, at man ved friskolens indvielse i 1884 foretrak denne mejeriforpagter som hovedtaler – »man måtte vel snarere have forventet en grundtvigsk præst, helst en valgmenighedspræst« – så kan denne gåde let opklares. Burchardi fra Birkendegården stod *Ernst Trier* på Vallekilde nær og var en central personlighed i friskolebevægelsen. Tre år før havde han i en artikel i Højskolebladet opfordret friskolernes lærere til konfidentielt at oplyse ham om deres kår, som han ønskede forbedret. Han fik 44 breve og ikke netop fra de gamle etablerede friskolekredse. Nogen bedre hovedtaler kunne man ikke ønske sig ved en friskoleindvielse i Søstrup i 1884.

Det er i øvrigt på tide, at friskolernes historie tages op på videnskabelig basis. En forudsætning herfor er en systematisk arkivindsamling og registrering, som instituttet har fået sat i gang på initiativ af friskolelærer *Eilif Frank* med støtte fra Statens humanistiske Forskningsråd og i forståelse med Dansk Friskoleforening.

I afsnittet om *skolegangsordningen* kommer *den vestjyske skoleordning* ikke rigtig til sin ret. I indledningen til seminarieforstanderen og præsten *Søren Noe-Nygaards* »Vinterskoleliv i Vestjylland« fra 1921 hedder det, at hovedstrømningerne i vor skoleverden er kommet sydfra og mer eller mindre heldigt er blevet omplantet i dansk jordbund, »men to træer er vokset op i vor egen have: den danske højskole med friskolen – og den vestjyske skoleordning«. Det er ikke alle, der deler Noe-Nygaards begejstring, men hans bog ville have hørt hjemme i litteraturlisten og ordningens ejendommeligheder kunne været stærkere markeret.

Med særlig omhu har forfatteren i bogens anden del undersøgt

forsømmelserne, som hidtil ingen har interesseret sig for som historisk kildemateriale. Og nu kommer hun til det resultat, der forkyndes side 320, at forsømmelsesprotokollerne er »vel den eneste registrering af den menige landbefolknings daglige og ugentlige dispositioner, vi overhovedet har fra denne periode«. Det er stærke ord, men der er ingen tvivl om, at forfatteren her har gjort opmærksom på en tilsyneladende negativ kildegruppe, som der kan læses adskilligt ud af og som vi må bede arkivernes embedsmænd passe godt på i disse kassationstider.

Trods Venstres modstand mod Estrupregeringen lykkedes det kultusminister *Jacob Scavenius*, Estrups fætter, at få skoleforsømmelserne bremsset. Det skete i 1889 ved et par cirkulærer, og forfatteren påviser, at disse cirkulærer faktisk blev efterfulgt – vel at mærke i de undersøgte distrikter.

Her kunne den kritiske læser ønske, at den nedgang i forsømmelserne, der påvises i de fire undersøgte distrikter, var blevet efterprøvet ved enkelte kontrolundersøgelser. De havde ikke behøvet at kræve lang tid eller plads. De årlige skoleindberetninger, der blev indgivet til kirke- og undervisningsministeriet fra skoledirektionerne, foreligger jo umiddelbart tilgængelige i Rigsarkivet.

Det geografiske tværsnit, som forfatteren har lagt: Vestjylland – Midtjylland – Fyn – Sjælland – kan man passende udstrække til øen Bornholm. Her er valgt fire enkeltskoler i Bornholms østre herred, måske ikke helt tilfældigt. I Østermarie nordre skole var sønderjyden *Kristen Hansen Skovmand* enelærer fra 1861 til 1897, i de senere år afløst af skiftende hjælpelærere. Hans svoger, bornholmeren *Georg Josefsen*, sad fra 1884 som enelærer i nabosognet Østerlars kirkeskole. I nabosognet mod nord, Gudhjem, sad fra 1876 til 1908 *Ingvard Jensen*, fra 1893 til 1913 tillige venstrefolketingsmand af Bergs retning. Endelig virkede i Østerlars' nabosogn mod Øst, Ibsker, fra 1864 *J. A. Jørgensen*, der ikke blot passede sit lærerembede troligt og var kredsformand i Danmarks Lærerforening, men også fik tid til at skrive Bornholms Historie i to bind. Disse fire lærere, der stod hinanden ret nær, hørte til dem, det kom an på.

Det var nu spændende, om indberetningerne fra provst *K. F. H. Sodemann* i Bornholms skoledirektion ville bekræfte eller afkræfte den fremsatte firedistrikters dokumentation af almindelig nedgang i forsømmelsestallene efter Scavenius' cirkulære i 1889.

Undersøgelsen lider af den skavank, at den i stedet for de pligtige

skoledage, der vanskeligt kan beregnes på grundlag af skemaerne i ministeriet, har taget de faktiske besøgte skoledage + forsømte dage, der er anført i indberetningerne, til grundlag for procentudregningen. Det medfører, at procenttallene ikke er helt præcise, men de genspejler tendensen i de absolutte tal:

Gennemsnitsprocent af forsømmelser i forhold til besøgte skoledage	St. Ibs nordre skole	Øster Lars kirkeskole	Gudhjem skole	Øster Marie nordre skole
Årene 1880-88 (Ø. Lars 1883-88)	16	15	8	23
Året 1889	13	13	5	21
Året 1890	8	11	4	14
Årene 1891-92	8	13	7	16

Her er ingen tvivl. Forfatterens tese bekræftes. Det træder yderligere i relief, når man ser på sygdomstallene, der ikke var faldende. Her er dog set bort fra året 1880, da en mæslingeepidemi hærgede øen.

	St. Ibs nordre skole	Øster Lars kirkeskole	Gudhjem skole	Øster Marie nordre skole
Sygdomstal 1881-88 i gennemsnit	298	250	350	600
Sygdomstal 1889	252	286	282	753
» 1890	336	415	300	492

Også multkernes antal og omfang steg betragteligt efter 1889-cirkulæ-
rerne.

Den lille ekstratur til Bornholm lønner sig ikke blot på den måde, at den bekræfter en af forfatterens væsentlige teser, — den kan også supplere på andre punkter. Det gælder f. eks. redegørelsen for den administrative opbygning af skolevæsenet på landet, der er givet i tabel 1 på side 25. I denne tabel svæver *biskoppen* mærkelig frit i luften, som om han var på vej ud til højre. De efterfølgende sider i bogen virker aldeles bispefrie. Det skal ikke bebrejdes forfatteren, at det ikke er noteret, at provst *C. F. Wegener* i Merløse-Tuse provsti er den Wegener, der senere blev biskop, — det kommer jo ikke provsterækken på side 25 ved.

Det eneste andet sted i bogen, hvor man sporer en biskops nærværelse, er på side 60, hvor det oplyses, at lærer *Jessen* i Sønder Jernløse betakkede sig for at være med til bispevisitatsmiddagen. Det er alt,

hvad man hører om *H. L. Martensens* visitats i Merløse-Tuse herred i 1877. Der gik tretten år, inden biskoppen kom igen, og da var det Martensens efterfølger, *B. J. Fog*.

Fogs første visitatsrejse gik imidlertid til Bornholm, hvor han i juli 1885 bl. a. besøgte Østermarie nordre skole. Provst Sodemann havde været ret kritisk over for den grundtvig-koldske lærer i denne skole. Han havde på skemaerne karakteriseret hans duelighed som »ringe«, børnenes fremgang som »nogenlunde«, nærmest fældende nedvurderende adjektiver. Da bispren kom til Østermarie, fik piben en anden lyd. Lærerens duelighed kaldes »upåklagelig«, børnenes fremgang »antagelig«. Baggrunden for denne nuanceforskel fremgår dog ikke af akterne. Men af et interview. Lærerens søn, redaktør *Helge Skovmand*, fortalte i en artikel i Bornholms Tidende 28. maj 1964, at han under et besøg i Østermarie havde truffet en af sin fars gamle elever, *Emil Hansen*, og han huskede en provstvisitats i skolen. Ifølge akterne har den fundet sted i november 1882. Ved denne lejlighed var provst Sodemann utilfreds med, at læreren ikke lod børnene lære katekismen udenad. Det kom til en skarp ordveksling, og ved udgangen truede provsten læreren med afsked, hvis han ikke adlød provstens ordre, der gik ud på, at *Balslevs* lærebog skulle læres udenad. Drengen, der havde overværet optrinnet, mindedes som gammel mand, at læreren havde svaret: »De herrer kan gøre ved mig, hvad de vil, men jeg må undervise i kristendom i overensstemmelse med mit kristelige skolesyn.« »Nå, ja så . . .« svarede provsten skarpt og steg til vogns sammen med præsten. Emil Hansen berettede videre, at biskoppen efter sin visitats erklærede, at børnene fra Nordre Skole havde vist sig at være de bedst underviste fra sognets forskellige skoler. De høje forsømmelsestal kunne imidlertid tyde på, at provsten har haft en del af befolkningen bag sin kritiske holdning over for denne lærer. Nogen sag kom der dog aldrig ud af det, – det fremgår af skoledirektionsprotokollen.

Når dette eksempel er anført her, er det fordi det viser, at biskoppen ikke svævede frit i luften. Han var en højere instans. Han foretog visse embedsbeskikkelser, og han udsendte før sine visitatser til sine brødre provsterne forskrifter for sit tilsyn, der var særdeles indgående. Fog var i øvrigt en tolerant biskop, mens man om adskillige af provsterne kunne fristes til at citere Grundtvig i folketingsalen 1856: »Provsterne i henseende til skolevæsenet er et ganske eget folkefærd, thi de er med få undtagelser så tilkørte på den gamle bane, at de hver-

ken rører sig til højre eller venstre eller, så vidt deres indflydelse går, vil tillade, at nogen rører sig.«

Med dette bornholmske eksempel vil jeg ikke anfægte styrken i den disciplin, hvormed forfatteren holder sig inden for de afstukne afgrænsninger. Men sikkerhedsventiler er nu ingen skade til.

Anledningen til den lille ekstratur til Bornholm var et ønske om at følge virkningen af Scavenius' cirkulærer, og dem skal der her vendes tilbage til. I den i øvrigt grundlæggende og grundige fremstilling, som *Joakim Larsen* i 1899 gav af den danske folkeskoles historie fra 1818 til 1898, er de Scavenius'ke forsømmelsescirkulærer overhovedet ikke omtalt. Men disse cirkulærer er så interessante, at man må stille visse spørgsmål om baggrunden for deres tilblivelse. Var det den nye departementschef *A. F. Asmussen*, der havde startet sin embedsbane som amanuensis hos biskop Martensen, der stod bagved? Forfatteren kan ikke have ret, når hun side 209 påstår, at mulighederne for en lovrevision var ringere i 1889 end i 1885. De har aldrig været ringere end i 1885.

Man må også spørge: Var der ingen protest i befolkningen mod disse lovreviderende cirkulærer? Hvad sagde lærerne? Det fremgår af Danmarks Lærerforenings Medlemsblad for 20. september 1889, at bestyrelsen ved sit møde i København den 12. og 13. september var enig om, at lærerstanden i det hele havde modtaget de forskellige cirkulærer med taknemlighed. Det gjaldt cirkulærer om udskrivningen, om skolegangen, om skolestuers benyttelse og sluttelig et meget krævende sangregulativ. Der havde da også været direkte kontakt mellem ministeriet og bestyrelsen, især vedrørende sangregulativet. Lærerne var kun utilfredse med, »at forsømmelige og ligegyldige forældre omgik bestemmelserne ved at tage deres børn ud af statsskolen og sætte dem i privatskole, hvor de ustraffet kan lade dem forsømme«. Året efter, i et nummer af medlemsbladet, som der ikke er henvist til i litteraturlisten, nemlig for 20. august 1890, forelægger formanden, *Emil Sauter*, et andragende til ministeriet, som bliver enstemmigt vedtaget. Det går ud på, at privatskolerne skal føre samme kontrol vedrørende forsømmelser og lade børnene underkaste sig samme eksamensvilkår og udskrivningsregler som den offentlige skole. Men det gik ikke igennem.

Mærkeligt nok taler forfatteren først om folketingsreaktioner på 1889-cirkulæerne i årene 1895–99. Det sker på side 237, hvor det

i øvrigt havde været nærliggende at oplyse, at alle de i note 68 nævnte talere var venstremænd og to af dem tilmed vestjyder. Det gjaldt ikke *N. Pedersen*, senere landskendt som folketingets formand *Pedersen-Nyskov*.

Men var der virkelig ikke nogen omgående reaktion? Varede det virkelig seks år, inden folk protesterede?

Nej. Under første behandling af finansloven, der var begyndt den 15. oktober 1889, tog *Klaus Berntsen* ordet. Det skete allerede den 18. oktober. Den kendte friskolemand og frygtede debattør var i sit spydige hjørne. Han undrede sig over, at kultusminister Scavenius havde givet sig til »at reformere vort almueskolevæsen« uden om rigsdagen med en strøm af cirkulærer, »der ikke blot har vakt forbavelse, men . . . er blevet modtaget med indignation både af Højre og Venstre i de forskellige egne af landet«. Disse cirkulærer røber – sagde Berntsen – »en sørgelig tendens fra ministerens side i retning af at sætte sognerådene . . . stolen for døren.« Hvad ligner det, fortsatte han, at sætte skoledirektionerne, altså provsterne, til at passe på sognerådene og true dem med mulkt eller fængsel? Det er ikke på den måde man skaber den nødvendige velvilje og tillid mellem befolkningen og det bestående skolevæsen. Kultusministeren har bevæget sig ind på indenrigsministeriets område, når han kræver hyppige mulkteringsmøder – dobbelt så mange møder, som der ellers er brug for. Klaus Berntsen fandt det urimeligt, at en fattig mand i hans valgkreds havde måttet gå i arrest to dage, fordi han var idømt 6 øre i mulkt for en søn, han havde holdt hjemme i roetiden. Hele den strøm af cirkulærer om almueskolens forhold, som ministeren havde udsendt, vil føre til én ting, sluttede Klaus Berntsen: »Der vil rejse sig en bevægelse hele landet over: Der skal rundt om i landet blive valgt i fremtiden ganske anderledes energiske mænd i skolekommissionerne end hidtil. Hidtil har præsterne siddet og styret skolekommissionerne; men disse cirkulærer vil vække den danske befolkning og lære den at sætte ganske anderledes stålsatte mænd ind i skolekommissionen, (mænd), som kan holde noget igen på disse fordringer, som den ærede minister aldeles uberettiget stiller over for befolkningen uden at have en af rigsdagen vedtaget lov dertil.«

Herpå svarede Scavenius samme dag, at han ved sit cirkulære om skolemulkter ikke havde haft anden hensigt end at gennemføre bestående lovgivning. Sker det ikke, vil det »gå nedad med den ikke store

kundskabsmængde, som forlanges af den almindelige mands børn her i landet«. Det samme havde været hensigten med skærpelsen af vilkårene for udskrivning ved 13-årsalderen.

Hvis jeg i rette tid var blevet opmærksom på ordskiftet i folketinget mellem Berntsen og Scavenius, ville jeg have gjort forfatteren opmærksom derpå og spurgt, om hun ikke syntes det hørte hjemme i fremstillingen. I Klaus Berntsens argumentation møder vi den politiske teoretiker, der holder på skarp adskillelse mellem den lovgivende og den udøvende magt. Vi møder forkæmperen for det kommunale selvstyre over for statsmagtens utidige indblanding. Vi møder landbrugserhvervets kårne talsmand, forstående over for dets nærmeste krav. Vi møder manden med særlig forståelse af den fattige mands tarv, ham der må gå i fængsel to dage, fordi han ikke kan skaffe seks øre. Og bag det hele ligger det grundvig-koldske friskolesyn. Og ovenpå denne lysende og lynende tale kommer så som en antiklimaks ministerens punkterende knappe svar.

Det er nu for sent at forære forfatteren dette situationistiske billede. Som først kan ret forstås efter læsningen af hendes afhandling. Det er en berigelse for dansk skolehistorie, at Gunhild Nissen har undersøgt skolens forhold i nær sammenhæng med tidens politiske, sociale og erhvervsmæssige vilkår. Man må håbe, at den viden, den metodiske sikkerhed og den menneskelige modenhed og dømmekraft, som præger hendes afhandling, kan få fortsatte udfoldelsesmuligheder og det her på bjerget.